

Małgorzata Dankowska-Kosman

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
malgorzata.dk@uwm.edu.pl

Iwona Staszkievicz-Grabarczyk

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
iwona.staszkievicz-grabarczyk@uwm.edu.pl

Portale społecznościowe w doświadczeniach ośmiolatków

Summary

Social media in the experience of eight-year-olds

The subject of considerations are social media in the experience of children aged 8. The methodology selected was the method of focus groups. Focus participants were recruited from forty third-grade students from two selected primary schools. The results of the research presented in the text indicate a great interest on the part of the youngest generation in social networking sites. At the same time, they signal that children, despite the systematic use of these portals, are aware of the dangers resulting from applying these tools. Keeping watch of the education of their children, parents very often do not permit their offspring to use online resources unconsciously. Students recognize the risk of making inappropriate acquaintances, the consequences of self-presentation on the Internet, while being curious about the world of young citizens who will join active recipients of social networking sites in the near future.

Słowa kluczowe: Internet, portale społecznościowe, dzieci, grupy fokusowe, surfowanie w sieci

Keywords: Internet, social media, children, focus groups, surfing on the web

Wprowadzenie

Marc Prensky (2001), opisując obecne pokolenie uczniów, spędzających swoje życie w otoczeniu tabletów, komputerów, gier wideo, cyfrowych odtwarzaczy muzycznych czy telefonów komórkowych, nazywa ich *cyfrowymi tubylcami*. Wskazuje, iż wymienione wyżej narzędzia stały się integralną częścią ich życia. Internet daje ludziom nowe możliwości komunikacyjne. Specyficzny sposób komunikacji użytkowników Internetu przelamuje tradycyjne wzory kulturowe, konwenanse, jak również głęboko zakorzenione stereotypy w świadomości przeciętnego użytkownika języka. Wirtualny sposób komunikacji wymaga tworzenia wewnętrznego, często charakterystycznego języka wśród grup, które go tworzą (Bednarek, Andrzejewska 2009: 164). Jednym z kluczowych elementów skłaniających do

podjęcia badań dotyczących użytkowania portali społecznościowych przez ośmiolatków były dane zawarte w raporcie agencji badawczej Millward Brown Poland z 2015 roku sporządzonego dla fundacji Dzieci Niczyje. Wynika z niego, iż 64% polskich dzieci w wieku od 6 miesięcy do 6,5 roku używało urządzeń mobilnych takich jak smartfony czy tablety. Biorąc pod uwagę kategorie wiekowe, dane raczej nie napawają optymizmem – ponad 40% rocznych i 2-letnich maluchów korzystało z tego typu urządzeń, udział w grupie 3- i 4-latków wyniósł 62%, natomiast wśród najstarszych dzieci 84% (Bąk 2015). Ważny także wydaje się fakt, iż co czwarty respondent (26%) – w tym wypadku rodzic – deklarował, iż jego dziecko ma własne urządzenie mobilne. Najczęściej zaznaczono posiadanie komputera stacjonarnego lub laptopa (97%), smartfonu (91%), a także tabletu (62%). Pewien niepokój budzi również częstotliwość, z jaką najmłodszy korzystali z owych urządzeń – co czwarte dziecko codziennie używało ich w różnych celach. Starsze dzieci najczęściej wykorzystywały je do grania, do aplikacji o charakterze edukacyjnym czy też oglądania filmów, wśród najmłodszych głównie pełniły one formę zabawy, raczej bez konkretnego celu (Bąk 2015).

W ramach niniejszego opracowania zaprezentowano wyniki badań empirycznych, które dotyczyły korzystania z serwisów społecznościowych, przeprowadzonych w sześciu siedmiuosobowych grupach fokusowych.

Strategia badawcza

Przedmiotem podjętych rozważań są portale społecznościowe w doświadczeniach dzieci ośmioletnich. Z uwagi na fakt, iż samo doświadczenie stało się istotnym elementem analiz, punkt wyjścia stanowiła fenomenologiczna perspektywa badawcza. „Mówiąc o badaniach, których celem jest dotarcie do doświadczeń, mamy na myśli badania, które są «bliskie doświadczeniom»” (Kacprzak 2016: 285). Inspiracją do podjęcia niniejszych badań były spontaniczne rozmowy 8-latków, skupione wokół współczesnych środków masowego przekazu. Główny problem badawczy przyjął formę następującego pytania: **W jaki sposób portale społecznościowe funkcjonują w doświadczeniach 8-latków?**

Jako metodę badań wybrano grupy fokusowe będące jednym z przykładów przeprowadzenia badań społecznych w bezpośrednim kontakcie z badanymi (za Babbie, Morgan 2003: 330). Ze względu na szereg wątpliwości, o których pisze R. Barbour, dotyczących samej definicji grup fokusowych, a także zamiennie używanych terminów „wywiady grupowe”, „zogniskowane wywiady grupowe” czy „zogniskowane dyskusje grupowe”, sprecyzowano definicję w następujący sposób: „Każdą dyskusja grupowa może być nazywana grupą fokusową dopóty, dopóki badacz aktywnie zachęca do interakcji w grupie i je podtrzymuje” (Barbour 2011: 23). Uczestnikami fokusów było czterdziestu dwóch uczniów klas trzecich z wybranych olsztyńskich szkół podstawowych. Kluczem doboru próby do badań były dwie kategorie: wiek i miejsce przeprowadzenia badań. Zastosowana strategia badań fokusowych pozwoliła na poznanie poglądów ośmiolatków na temat portali społecznościowych. Należy podkreślić, iż zaprezentowany materiał badawczy dotyczy jedynie wąskiej grupy dzieci i nie może stanowić podstawy do uogólnień.

Pola problemowe w przeprowadzonych wywiadach dotyczą zagadnień takich, jak:

- portale społecznościowe jako nieodzowny element Internetu w doświadczeniach dzieci,
- stosunek opiekunów do korzystania z portali społecznościowych przez dzieci,
- preferencje, zainteresowania dzieci,
- zamieszczanie w sieci materiałów z wykorzystaniem własnego wizerunku.

Zgromadzony materiał uporządkowano zgodnie z podejmowanymi polami problemowymi w zestawieniu z ustaleniami, które zawarte są w literaturze naukowej. Jednym z istotnych elementów badań fokusowych było miejsce, w którym się odbywały. Rozmowy przeprowadzono w pomieszczeniu, w którym nie było materiałów mogących wpłynąć na treść dyskusji. Podstawę interpretacji stanowił paradygmat kodowania zaproponowany przez Anselma Straussa i Juliet Corbin (1990), jako narzędzie najlepiej przystosowane do analizy wywiadów. „Konstrukcja teorii odbywa się poprzez nadawanie określonej struktury danym przy pomocy pojęć. Jednak zawsze treść i struktura teorii są odniesione do danych empirycznych i na nich się opierają. Konstrukcja ma charakter ciągłych nawrotów od dedukcji do indukcji, by modyfikować wcześniejsze ustalenia (rekonstruować kategorie, zmieniać hipotezy, rekonfigurować schematy teoretyczne), jeśli tak sugerują dane” (Konecki, 2015). Jako formę analizy jakościowej przyjęto kodowanie tematyczne (Gibbs, 2007).

Portale społecznościowe znaczącym elementem Internetu w doświadczeniach dzieci

W ciągu kilku ostatnich lat fundamentalnym elementem wirtualnej rzeczywistości stały się portale społecznościowe, nazywane inaczej serwisami społecznościowymi (Andrzejewska 2014: 32). Według danych z najnowszego raportu *Digital in 2017: Global Overview* sporządzonego przez We Are Social and Hootsuite blisko 3 miliardy ludzi na świecie korzysta z mediów społecznościowych. W Polsce liczba użytkowników wykorzystujących je w sposób aktywny stanowi 39%¹. Do najpopularniejszych należą: Facebook, YouTube, WhatsApp, Instagram, Snapchat, Twitter czy LinkedIn². Rosnące zainteresowanie tym sposobem komunikacji wśród młodzieży i dorosłych sprawia, iż coraz chętniej korzysta z nich najmłodsze pokolenie. Komunikacja online dodaje młodym internautom pewności siebie, a także sprzyja większej otwartości. Jednostka wchodzi w złożone interakcje z innymi, które – jeśli nie mają charakteru jednorazowego – wywołują proces więzi społecznych (Andrzejewska 2014: 37–38). Wiek wczesnej adolescencji to okres, kiedy dzieci chcą być akceptowane, poddają się wpływowi innych, często zabiegają o to, żeby

¹ *Digital in 2017: Global Overview*. <https://wearesocial.com/special-reports/digital-in-2017-global-overview>, 14.03.2018.

² *Facebook nie ma sobie równych w Polsce. Tak wypadamy na tle reszty świata*. <https://businessinsider.com.pl/media/internet/najpopularniejsze-serwisy-spolesnosciove-w-polsce-i-na-swiecie/m9gkxls>, 16.03.2018.

znaleźć się w centrum uwagi, a serwisy społecznościowe są elementem, który doskonale może im w tym pomóc (Andrzejewska 2014).

Uczestnicy badań mieli duży problem z dookreśleniem terminu „portal społecznościowy”, tylko pięcioro dzieci podjęło próbę jego wyjaśnienia. Identyfikowały one portal jako *miejsce, gdzie różni ludzie mogą porozmawiać na fajne tematy*³; *coś, co ułatwia nam kontakt z innymi koleżankami i ciocią mieszkającą za granicą* czy też ze stroną, na której można umieszczać zdjęcia z najważniejszych wydarzeń. Pozostałe osoby w grupie wymieniały znane im serwisy społecznościowe, a do najczęściej wskazywanych należały: Facebook, YouTube, Instagram, Snapchat, a także Twitter.

Tylko czworo dzieci sygnalizowało posiadanie własnych kont w serwisach społecznościowych, pozostali uczniowie korzystali z kont rodziców, rodzeństwa czy też dalszej rodziny: *Nie mogę mieć konta bo mam 8 lat a muszę być starszy*; *Ja korzystam z konta mojej siostry*; *Ja mam Instagram na niby w swoich notatkach na tablecie*. Pojedyncze osoby deklarowały także odwiedzanie publicznych kont na Facebooku czy Instagramie. Najchętniej zaglądały one na konta znanych aktorów (daje to możliwość poznania ich preferencji dotyczące oglądanych filmów), gwiazd sportu czy muzyki: *Najchętniej wchodzę na profil Karol Sewilla, bo ona super jeździ na wrotkach i osiąga sukcesy na wrotkowisku*; *Ja wchodzę na Instagram Roberta Lewandowskiego, jest najlepszy*; *Ja lubię obserwować sławnych ludzi, którzy mają dużo pieniędzy*.

Wszyscy uczestnicy badań chcieliby w przyszłości mieć swoje konta w różnych portalach. Najczęstszym powodem ich posiadania jest chęć autoprezentacji: *W przyszłości chciałabym nagrywać filmiki tak jak inne dziewczynki na YouTube*; *Chciałabym umieszczać zdjęcia na Instagramie, żeby inne koleżanki mogły obserwować, gdzie jestem i co dzisiaj na przykład robię*; *Mógłbym robić desery i wszystkim pokazywać na świecie, jak to robię*.

W licznych publikacjach na temat oddziaływania szeroko rozumianych środków masowego przekazu ważną kategorią staje się częstotliwość uczestnictwa w kulturze audio-wizualnej. Jest ona wyrażana przy pomocy elementów takich, jak: „częstość korzystania z poszczególnych mediów elektronicznych i określonych typów przekazów przez badane generacje, codzienność bądź odświętność tych kontaktów, ich regularność, ciągłość i intensywność” (Czykier 2014: 97). Uczestniczące w badaniach dzieci jednogłośnie deklarowały wykorzystywanie bogatych zasobów internetowych. Często podkreślały, iż korzystają z nich codziennie lub *prawie codziennie*, kilkanaścioro 8-latków mówiło o weekendowym dostępie do Internetu. Jeden z respondentów opisał to obrazowo: *Mogę korzystać codziennie, chyba że mam karę, bo dostanę złą ocenę albo się na mnie wkurzą, ale tak to mogę zawsze – no, prawie zawsze*. Limitowany dostęp do sieci wynikał również z dużej liczby zajęć pozalekcyjnych (sportowych, tanecznych, językowych), odrabiania prac domowych czy też braku przyzwolenia ze strony rodziców lub opiekunów. W rozmowach z badanymi zwrócono uwagę także na trzy osoby (dwie dziewczynki i jednego chłopca), które nie mogły korzystać z Internetu, tego typu doświadczenia były możliwe w ich przypadku tylko w szkole w trakcie zajęć informatycznych bądź rodzinnych spo-

³ Cytowane wypowiedzi uczniów zapisano kursywą.

tkań. Czas (w skali dnia), w jakim dzieci surfowały po Internecie, był bardzo zróżnicowany i wynosił od kilkunastu minut w ciągu dnia do 5–6 godzin w trakcie weekendu. Uczestnicy badań często podkreślali, że nigdy sami nie rezygnowali z iPada czy tabletu, robili to wyłącznie na sygnał opiekuna. Jedynie dwie dziewczynki zaznaczyły, iż długa obecność w sieci *czasami nudzi* lub też sprawia, że dziecko podejmuje inną aktywność: *wolę telewizję albo pójść pograć z mamą albo tatą w jakąś grę*. W trakcie badań zauważano w wypowiedziach dzieci pewną regularność w sięganiu po możliwości internetowe, wyjątek stanowiły sytuacje, w których najmłodszy mieli zapewnioną organizację dnia lub też nie zasłużyli zdaniem rodziców na korzystanie z sieci.

Stosunek opiekunów do korzystania z portali społecznościowych przez dzieci

Demonizowanie korzystania z tabletów, smartfonów czy telefonów jest coraz powszechniejsze. Rodzice często pod wpływem doniesień medialnych doświadczają poczucia zamętu, zagubienia w związku z wykorzystywaniem nowoczesnych mediów. Zdarza się, że upatrują jedynie negatywnych cech związanych z wykorzystaniem sieci, broniąc tym samym swoich dzieci przed ryzykownymi zachowaniami i doświadczeniami. Z jednej strony ich obawy są całkowicie uzasadnione, bowiem wielu badaczy twierdzi, że surfowanie w sieci przynosi szereg skutków ubocznych (zob. M. Spitzer, R. Kraut, J. Gajda), z drugiej zaś „nieustanna partycypacja w świecie internetowym i zwielokrotnione reakcje poszerzają nasze możliwości umysłowe” (Klus-Stańska 2014: 13). Dorota Klus-Stańska podkreśla iż, „tworzenie społeczności uczących się kooperatywnie, aż po różnorodne formy oddolnego wytwarzania wiedzy i udostępniania jej innym” (Klus-Stańska 2014: 13), to ogromny atut globalnego dostępu do Internetu.

Niemalże wszyscy badani uczniowie w trakcie dyskusji akcentowali posiadanie własnych urządzeń mobilnych typu smartfon czy tablet. Jednocześnie zdawali sobie sprawę zarówno z szans, jak i zagrożeń dotyczących użytkowania tych urządzeń. Pytani o ingerencję ze strony rodziców prawie wszyscy dostrzegali wysoki stopień kontroli z ich strony. Niektórzy skarżyli się wręcz na zbyt ścisły nadzór (*ciągle zaglądają, przeszkadzają, sprawdzają, z kim piszę*), inni mówili o umiarkowanej pieczy, ale byli też tacy rozmówcy (w zdecydowanej mniejszości), których zaskoczyło pytanie o kontrolę. Odpowiadali zwykle *To mój tablet i nikt tam nie zagląda, chyba że się zgodzę pożyczyć*. Z wypowiedzi uczestników wywiadów wynika, że dorośli (poza pojedynczymi przypadkami) ingerują w to, co robią ich podopieczni.

Preferencje, zainteresowania

Użytkowanie Internetu stanowi swoisty rodzaj zabawy. „Włączenie się do sieci, tak jak uczestnictwo w grze, pozwala zapomnieć na chwilę o codzienności” (Wilson 2001: 217). W trakcie wywiadów uczniowie często zaznaczali, że to, co dzieje się w sieci, jest znaczącym elementem rozmów z rówieśnikami. Dzieci tak o tym mówiły: *Często rozmawiam*

z moimi przyjaciółkami w szkole o nowym odcinku filmiku, który lubimy no na przykład... Little Princess TV albo coś innego; Ja z moim kolegą omawiam poziomy gry, do których dochodzę; Uwielbiam filmiki taneczne i razem z koleżanką powtarzamy figury i takie super układy, których się uczymy potem.

Dzieci najczęściej prowadzą konwersacje dotyczące gier, filmów obejrzanych na YouTube, rekomendując sobie nawzajem adresy stron internetowych: *Najlepsze gry poleca zawsze Adam, on dochodzi do najwyższych poziomów; Ja polecam moim koleżankom filmiki – tylko szkoda, że nie możemy nagrywać takich samych; codziennie, jak przychodzę do szkoły, to rozmawiamy z chłopakami o Milionerach – lubimy w to grać, tylko szkoda, że nie wypłacają tych pieniędzy, które wygrywamy.* W jakie gry i dlaczego dzieci grają? – to jedno z pytań postawionych w trakcie badań. Gry stanowią jedno z narzędzi używanych już od wczesnego dzieciństwa, pozwalają otrzymać to, czego chcemy od świata, w którym funkcjonujemy (Stewart, Joines 2016: 332). Uczniowie we wszystkich badanych zespołach wymieniali podobne tytuły gier, dominowały takie, jak: *Minecraft, Royal Cash, Pokemon Go* czy *Milionerzy*. W trakcie naszego spotkania chwaliły się swoimi osiągnięciami na poszczególnych poziomach. Tematem częstych rozmów dzieci były także krótkie filmy zamieszczane w serwisie internetowym, jakim jest YouTube. Uczniowie wskazywali różną tematykę oglądanych treści, od bajek poprzez krótkie filmiki instruktażowe (np. w zakresie makijażu, prezentacji multimedialnych), wywiady ze swoimi idolami aż po materiały mogące pomóc w edukacji.

Zamieszczanie w sieci materiałów z wykorzystaniem własnego wizerunku

Niepokój wywołany powszechnym współcześnie ujawnianiem przez dzieci swojej prywatności w portalach społecznościowych był impulsem do zapytania uczestników badania o kwestie związane z prezentowaniem własnych zdjęć w sieci. Dzieci zafascynowane obserwacją innych zdecydowanie stroniły od zamieszczania własnego wizerunku w serwisach społecznościowych i, co warto podkreślić, nie zawsze było to podyktowane zakazami ze strony rodziców. Uczniowie w sposób bardzo dojrzały dywagowali na temat ewentualnych niebezpieczeństw wynikających z autoprezentacji w sieci: *Nie można umieszczać swoich zdjęć, bo może oglądać je ktoś, kto chce nam zrobić krzywdę; Nasze zdjęcia można przerobić i pokazać komuś, kto będzie śmiać się z naszego wyglądu, włosów lub okularów.* Były też pojedyncze głosy, które zaprzeczały wypowiedziom kolegów czy koleżanek na temat niebezpieczeństw. Ośmiolatkowie argumentowali to posiadaniem kont przez rodzeństwo czy rodziców, na których nic takiego się nie dzieje. Dzieci raczej nie toczyły dyskusji, która mogłaby prowadzić do nieporozumień, w sposób bardzo dyplomatyczny broniły swoich poglądów, nie ulegając oponentom. W swoich wypowiedziach podkreślały często, iż logując się na wybrany portal społecznościowy *lepiej nie podawać swojego prawdziwego imienia czy nazwiska.* Zdarzyły się też głosy (w typ przypadku dotyczyły czterech dziewczynek), które deklarowały posiadanie tzw. *kont na niby* zawartych w notatkach iPadów. Ośmiolatki przy okazji spotkań wymieniały się informacjami zawartymi w obrębie tych pseudokont, porównywały liczbę „lajków” (dawanych przez siebie), oglądały zamieszczane tam zdjęcia i komentarze ze strony innych internautów.

Zakończenie

Na zakończenie poproszono dzieci o zajęcia określonego stanowiska wobec pozytywów lub negatywów korzystania z portali społecznościowych. Uczestnicy mieli się „wcielić” w trakcie rozprawy sądowej dotyczącej owych portali w publiczność zgromadzoną na sali. Mogli zająć miejsca po prawej stronie, opowiadając się za pozytywnymi aspektami portali społecznościowych lub też po lewej stronie, pozostając zwolennikami negatywnej oceny korzystania z owych serwisów. Żadne dziecko nie zajęło jednoznacznego stanowiska, dopytując, gdzie można usiąść, jeśli się uważa, że *trochę są złe, a trochę dobre*. Proszeni o uzasadnienie swoich decyzji uczniowie prezentowali argumenty świadczące na korzyść jednej i drugiej teorii, choć swoje oceny odnosili raczej do Internetu ogólnie niż do samych tylko portali. W ocenie badanych do korzystnych czynników zaliczano m.in. ściąganie materiałów niezbędnych do nauki w szkole (w tym np. modlitw), oglądanie filmów, kopiowanie przepisów kulinarnych, możliwość komunikowania z najbliższymi pozostającymi aktualnie w dużej odległości, poznanie nowych przyjaciół, a także – albo przede wszystkim – udzielanie się w grach i robienie internetowych zakupów. Dzieci zauważały również mniej bezpieczne strony Internetu i najczęściej akcentowały rozprzestrzenianie wirusów, ataki hakerów, problemy ze wzrokiem, obawy przed fikcyjnymi znajomymi, a nawet dostęp do stron pornograficznych (choć tu większość uczestników dopytywała pozostałych, co to są za strony).

Prezentowane wyniki badań, pomimo że odnoszą się do czterdziestoosobowej grupy ośmiolatek, wskazują na ich ogromne zainteresowanie dzieci serwisami społecznościowymi. Sygnalizują jednocześnie, iż dzieci pomimo systematycznego korzystania z owych portali, mają świadomość zagrożeń wynikających z obcowania z nimi. Rodzice, stojąc na straży wychowania, bardzo często nie dają przyzwolenia na bezrefleksyjne korzystanie z zasobów internetowych. Uczniowie dostrzegają ryzyko zawierania niewłaściwych znajomości, konsekwencje autoprezentacji w Internecie. Jednocześnie są ciekawymi świata młodymi ludźmi, którzy w niedalekiej przyszłości chętnie dołączą do aktywnych odbiorców serwisów społecznościowych. Przedstawione badania wyraźnie wskazują, iż uczniowie korzystający z portali społecznościowych komunikują się ze sobą w przestrzeni Internetowej, tworząc pewne społeczne światy ułatwiające im podtrzymywanie więzi. Świat internetowy, który tworzą dzieci, ma ścisły związek ze światem realnym, stanowiąc niejako jego przedłużenie. Elementy wirtualnego życia stają się wyznacznikiem rozmów czy zabaw w realnej grupie rówieśniczej.

Literatura

- Andrzejewska A. (2014), *Dzieci i młodzież w sieci zagrożenia realnych i wirtualnych. Aspekty teoretyczne i empiryczne*. Warszawa, Difin.
- Babbie E. (2003), *Badania społeczne w praktyce*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Barbour R. (2011), *Badania fokusowe. Niezbędnik badacza*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Bąk A. (2015), *Korzystanie z urządzeń mobilnych przez małych dzieci w Polsce. Wyniki badania ilościowego*. Fundacja Dzieci Niczyje. http://fdds.pl/wp-content/uploads/2016/05/Bak_Korzystanie_z_urzadzen_mobilnych_raport.pdf.
- Bednarek J., Andrzejewska A. (red.) (2009), *Cyberświat. Możliwości i zagrożenia*. Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Czykier K. (2014), *Audiowizualne doświadczenie świata. Kontekst międzypokoleniowy*. Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Dankowska-Kosman M. (2008), *Media i ich odbiorcy. Międzypokoleniowe różnice w odbiorze*. Warszawa, Wydawnictwo WSP TWP.
- Denzin N., Lincoln Y. (2010), *Metody badań jakościowych*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Digital in 2017. Global Overview*. <https://wearesocial.com/special-reports/digital-in-2017-global-overview>.
- Facebook nie ma sobie równych w Polsce. Tak wypadamy na tle reszty świata*. <https://businessinsider.com.pl/media/internet/najpopularniejsze-serwisy-spolesznosciowe-w-polsce-i-na-swiecie/m9gksls>.
- Gajda J. (2003), *Media w edukacji*. Kraków, WSP ZNP.
- Gibbs G.R. (2007), *Thematic coding and categorizing*. W: idem, *Analyzing Qualitative Data*. London, SAGE Publications Ltd.
- Kacprzak K. (2016), *Interpretacyjna analiza fenomenologiczna. Charakterystyka podejścia i możliwości zastosowania w pedagogice/andragogice*. „Rocznik Andragogiczny”, 23.
- Klus-Stańska D. (2014), *Cyfrowi tubylcy w szkole cyfrowych emigrantów, czyli awatar w świecie Petyś i Balbinki*. W: I. Staszkievicz-Grabarczyk, M. Dankowska-Kosman (red.), *Problemy społeczne wynikające z powszechności mediów*. Warszawa, Wydawnictwo WSP.
- Konecki K. (2015), *Anselm L. Strauss – pragmatyczne korzenie, pragmatyczne konsekwencje*. http://www.qualitativesociologyreview.org/PL/Volume29/PSJ_11_1_Konecki.pdf.
- Kraut R., Kiesler S., Boneva B., Cummings J., Helgeson V., Crawford A. (2002), *Internet paradox revisited*. „Journal of Social Issues”, 58 (1).
- Prensky M. (2001), *Digital Natives, Digital Immigrants, Part I*. <https://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf>, 14.03.2018.
- Serwis społecznościowy* [hasło] <https://sjp.pwn.pl/sjp/serwis-spolesznosciowy;5579205.html>.
- Silverman D. (2007), *Interpretacja danych jakościowych*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Spitzer M. (2016), *Cyfrowa demencja. W jaki sposób pozbawiamy rozumu siebie i swoje dzieci*. Słupsk, Wydawnictwo Dobra Literatura.
- Stewart I., Joines V. (2016), *Analiza transakcyjna dzisiaj*. Poznań, Dom Wydawniczy Rebis.
- Strauss A., Corbin J. (1997), *Grounded Theory in Practise*. London, SAGE Publications.
- Szmiigielska B. (red.) (2008), *Cale życie w Sieci*. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Wilson T. (2001), *Użytkowanie Internetu jako zabawa*. W: Z. Rosińska, *Blaustein. Koncepcja odbioru mediów*. Warszawa, Prószyński i S-ka.